

Boekbesprekingen

Staring, Richard

Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland

Amsterdam: Het Spinhuis, 2001, 249 pp.
ISBN 90-5589-197-5

In zijn zeer lezenswaardige dissertatie *Reizen onder regie* toont de antropoloog Richard Staring aan hoe het migratieproces van illegale Turken in Nederland nauw verknoopt is met het reeds bestaande netwerk van reeds gevestigde Turkse familieleden, vrienden en bekenden. De onderzoeker beschrijft dit proces aan de hand van de motieven voor migratie, de reis zelf, de fase van incorporatie en de pogingen tot legalisering van het verblijf. Het kader waarbinnen de acties worden beschreven is het restrictieve toelatingsbeleid. De Visumplicht, de Wet op de Identificatieplicht en de invoering van de Koppelingswet hebben ertoe geleid dat 'toeristen' niet meer zo gemakkelijk een bestaan in Nederland kunnen opbouwen. Niettemin is altijd wel een kennis of familielid te vinden, eventueel woonachtig in Duitsland en al dan niet tegen betaling, die bereid is een formele uitnodiging voor een toeristenvisum te verzenden. Bovendien kan een beroep worden gedaan op de ondergrondse immigratie-industrie, waarin ook internationaal opererende smokkelorganisaties actief zijn. Uit de onderzoeksgroep (N= 52) blijkt 14%

gebruik te hebben gemaakt van dit kanaal, met als voordeel dat men zich minder afhankelijk maakt van vrienden of familieleden. Na een periode van zes à zeven jaar blijkt dat van de opgespoorde 'toeristen' (N=35) veertien personen erin is geslaagd een legale status te verwerven, het merendeel (12 personen) via een legaal huwelijk. Een even groot aantal is vrijwillig teruggekeerd of het land uitgezet.

Zoveel wordt duidelijk, ook na lezing van de studie van Staring, migranten zijn inventieve en calculerende personen, die altijd wel nieuwe wegen weten te vinden om hun doel te bereiken. Kenmerkend voor deze immigratie-industrie is het geregisseerde karakter en de diversiteit in motieven van de nieuwkomers. Mensen maken gebruik van sociale en etnische netwerken, die voor een deel lokaal maar ook transnationaal van aard zijn. Het sociale netwerk van de familie is voor menig migrant het ankerpunt voor hun oriëntatie in een vreemde omgeving. Een illegaal zal stevast voor werk, huisvesting en financiële regelingen een beroep doen op familieleden, bekenden en streekgenoten. Soms gaat dit gepaard met betalingen, maar in het geval van familieleden is het voldoende dat de migrant zich 'actief en dankbaar' opstelt. Een definitief verblijf van een illegaal is pas mogelijk via een huwelijk met een reeds gevestigde, legaal verblijvende partner. Van sociale integratie tussen Turken en

Nederlanders lijkt tot nu toe weinig sprake. Staring heeft het consequent over toeristen, zonder aanhalingstekens. Dat irriteert want in deze studie gaat het niet om gewone toeristen. We hebben te maken met een categorie personen die de keuze heeft gemaakt illegaal in Nederland te verblijven, met alle misstanden en onzekerheden van dien. Het merendeel van de illegalen heeft gebruik of misbruik gemaakt van het toeristenvisum om in West-Europa te werken en geld te verdienen. Daarbij lopen zij grote kans te worden uitgebuit, niet alleen door Nederlandse bedrijven maar ook door leden van de eigen Turkse gemeenschap. In deze studie krijgt dit proces het modieuze etiket 'transnationalisme' opgeplakt, Staring noemt het zelfs 'mondialisering from below'. Spreiding van migranten over nationale grenzen is slechts een facet van dit proces; in een recent essay over transnationalisme merkt Van Amersfoort op dat ook sprake moet zijn van institutionalisering van de sociale bindingen. Bij de Turkse gemeenschap in Nederland gaat het om familie- en vriendennetwerken, die in stand worden gehouden door kettingmigratie en berusten op een grote mate van loyaliteit, (verstikkende) afhankelijkheid en verschillende vormen van reciprociteit. Dergelijke op etnische grondslag gebaseerde verwantschap- en vriendschapsnetwerken kenmerken zich allerm minst door openheid, strategisch ondernemerschap, een kosmopolitische instelling en, in het geval van een diaspora, politieke betrokkenheid bij het thuisland. Bij de Koerden ligt diasporavorming overigens meer de hand. Het gebruik van modieuze begrippen als diaspora, transnationale ruimte en transnationale migrantengemeenschap als verklarende factoren voor de trekarbeid van illegale Turken heb ik in deze

studie eerder als verwarrend dan als verhelderend ervaren. De vraag dringt zich bovendien op in hoeverre vergelijkbare processen opgaan voor de Marokkaanse gemeenschap in Nederland.

De kracht van deze studie ligt in het gegeven dat we een heel specifieke wereld 'van binnenuit' leren kennen. Als antropoloog dringt Staring deze wereld binnen door zoveel mogelijk en over een relatief lange periode te participeren in het informele Turkse circuit. Hij vestigt zich in de buurt, doet boodschappen in Turkse winkels, speelt backgammon in de Turkse theehuizen en hij laat zijn haren knippen door de illegale kapper Galip. Wat opvalt is dat Turken enerzijds bereid zijn illegalen te helpen, maar anderzijds ook bikkelhard zijn in hun sociale uitsluiting. Staring stelt zich enigszins sceptisch op ten aanzien van verhalen over zogenaamde 'contracthuwelijken' van 'toeristen' met legaal verblijvende landgenoten. Hij kent ze niet, schrijft hij op bladzijde 182. Dat verbaast mij zeer. Wellicht had Staring voor het verkrijgen van dit type informatie zijn licht kunnen opsteken bij het Bevolkingsregister, waarin feiten staan geregistreerd over huwelijkssluiting en echtscheiding (na drie jaar en een dag). Een gemiste kans. De positieve indruk over deze studie overheerst en dat is bedoeld als compliment.

Amersfoort, H. (2001).

Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie. Amsterdam: Imes.

Hans Werdmölder

Coenen, L.

'Word niet zoals wij'. De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland

Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.
Handelsuitgave: Het Spinhuis, 2001, 224 pp.
ISBN 90-5589-198-3

Deze antropologische studie heeft de uitdrukkelijke bedoeling om het denken en doen inzake onderwijs van Turkse families in Nederland begrijpelijk te maken vanuit Turks perspectief. Daarmee wil de onderzoekster een lacune opvullen in het overheersende, kwantitatieve schoolloopbaanonderzoek waarin allochtone ouders en leerlingen zelden als handelende actoren figuren. Het materiaal voor de studie is verzameld in 60 gezinnen. Met deze vonden in de loop van een paar jaar meerdere ontmoetingen plaats niet alleen in Nederland, maar soms ook tijdens hun vakantie in Turkije, in het dorp van herkomst. De eerste contacten met de gezinnen werden gelegd via jongeren van 15 à 16 jaar. Coenen spreekt Turks en opereert in de rol van kennis van de jongere en/of de familie. Coenen meldt in hoofdstuk 2 dat zij begripmatig greep kreeg op het rijke materiaal voor haar studie toen zij onderkende dat in veel Turkse gezinnen *gezinsmotto's* worden gebezigd die een overgang in *levensperspectief* signaleren van een oriëntatie op terugkeer naar Turkije naar een oriëntatie op sociale stijging in Nederland. In gezinnen die zowel kinderen omvatten van de anderhalve generatie als van de tweede generatie is deze verschuiving in perspectief soms waarneembaar aan verschillen in opvoeding van de oudere en jongere kinderen. In hoofdstuk 3 laat Coenen zien dat het eerste perspectief refereert aan de

situatie in de jaren zestig in de dorpen van herkomst van de migranten waar het onderwijs nog een maatschappelijk onbelangrijk en onderdrukkend instituut was. In hoofdstuk 4 maakt ze duidelijk dat een deel van de Turkse families in Nederland de terugkeergedachte opgeeft en zich uitdrukkelijk oriënteert op een toekomst voor hun kinderen in de Nederlandse samenleving. Dit gaat gepaard met een verandering in de verhoudingen in het gezin tussen ouders en kinderen – hoofdstuk 5 – en met het afwijzen van traditionele normen en van de sociale druk tot conformering daaraan – hoofdstuk 6.

Volgens de Turkse opvattingen is de vader in principe verantwoordelijk voor de kinderen die voortgezet onderwijs volgen. Weliswaar zijn veel Turkse vaders onderwijsdeelname van hun kinderen belangrijk gaan vinden. Meestal echter hebben zij niet voldoende zicht op het onderwijs als kennisinstituut om hun kinderen te begeleiden bij schoolkeuze en schoolbezoek. Verder blijven ze verantwoordelijk voor gepast gedrag van vooral hun dochters buiten de gezins sfeer. Dit kan leiden tot allerlei interne en externe rolconflicten bij ouders en kinderen. Coenen beschrijft de dikwijls verwarrende en pijnlijke situaties die daaruit ontstaan voor de gezinsleden. Ze laat zien dat een ondubbelzinnige perspectiefwisseling en daarmee morele ondersteuning van de onderwijsloopbaan van de kinderen alleen slaagt als de ouders communiceren met en 'vertrouwen' schenken aan hun kinderen. Dit vergt dat tegelijk de aanspraken op grond van reciprociteitsregels vanuit de familiegroep en Nederlandse Turkse gemeenschap aan de hand van 'weerwoorden' worden afgewezen. Zo worden bijvoorbeeld huwelijkskandidaten vanuit de uitgebreide familie en het her-

komstdorp afgewimpeld.

Uit schoolloopbaanonderzoek is bekend dat de leerlingen uit de tweede generatie beter presteren in het onderwijs dan die uit de anderhalve generatie. Coenen maakt aannemelijk dat een veranderende onderwijshouding daarin een belangrijke factor zou kunnen zijn. Bovendien maakt ze aannemelijk dat wat vanuit Nederlands perspectief wordt benoemd als onderwijsachterstand, vanuit Turks perspectief betekent: het actief gaan benutten van de onderwijskansen die een moderne, stedelijke maatschappij biedt. Haar studie geeft inzicht in wat de Turkse medelanders beweegt en hoe de gezinsverhoudingen zich bij hen ontwikkelen. Zij is een genot om te lezen vanwege de rijkdom aan details en observaties. Coenen legt schroom aan de dag als het gaat om pogingen een sociologische verklaring te ontwikkelen voor de perspectiefverandering die zij beschrijft. In de pagina's 150-154 onderscheidt ze drie gezinsculturen die ze onder haar Turkse gezinnen aantreft en stipt ze aan dat deze mogelijk in een ontwikkelingsmodel zijn onder te brengen dat Turkse gezinnen die blootgesteld raken aan een moderne samenleving, *ideaaltypisch* doorlopen. Deze mijns inziens vruchtbare invalshoek werkt ze niet uit. Verder gaat ze niet systematisch in op de vraag welke individuele achtergrondkenmerken van ouders en hun gezinnen de kans vergroten op een omslag in perspectief. Een eerste vereiste daartoe: een overzicht van relevante achtergrondkenmerken en de leefomgeving van de gezinnen, ontbreekt geheel in de studie. Verder valt op dat verwijzingen naar andere studies voornamelijk opgenomen zijn in het concluderend hoofdstuk. Ook in andere allochtone en autochtone groepen hebben zich in heden en verleden

gelijksoortige veranderingen in de onderwijshouding voorgedaan. Door een expliciet theoretisch vergelijkende beschouwing over eerdere studies daarnaar had de studie van Coenen in termen van begrips- en hypothesenvorming aan waarde kunnen winnen.

Theo Veld

Hanna van Solinge en Marlene de Vries (red.)

De joden in Nederland anno 2000. Demografisch profiel en binding aan het jodendom

Amsterdam: Aksant, 2001, 274 pp.

ISBN 90-5260-001-5

'Langzaam kwijnen ze weg. Binnenkort zal niet anders meer van hen resten dan een ontastbare herinnering'. Met deze zin besluit Bernard Wasserstein zijn boek over de joden in Europa ('Het einde van een diaspora', Baarn, Ambo 1996). De oorlog heeft geen einde gemaakt aan hun bestaan, maar de vrede zal dat doen. De vijandige buitenwereld die de joden eeuwenlang bij elkaar hield, is verdwenen. Zij gaan op in de omringende bevolking. Zij delen met die bevolking een seculiere, individualistische ideologie waarin het toebehoren tot een godsdienstige groep geen rol meer speelt. Zij trouwen vaker met niet-joden dan met joden. Hun geboortecijfer is laag. Joodse kennis gaat verloren, het jodendom wordt tot folklore, of zoals Wasserstein het uitdrukt: 'Fiddler on the roof', een paar uitdrukkingen en grappen. Als Wasserstein gelijk heeft, zal het naoorlogse Nederland met zijn geringe joodse bevolking en zijn historie van tolerantie zeker geen

uitzondering vormen op zijn stelling. Voor een inzicht in de situatie van de groep alhier waren tot voor kort slechts weinige en bovendien gedateerde bronnen beschikbaar. De publicatie van 'De joden in Nederland anno 2000' helpt ons ineens een stuk verder.

De wijze waarop het materiaal voor het onderzoek werd vergaard, werpt meteen al enig licht op de positie van de groep. Terwijl de regelmatig verschijnende surveys van Turken, Marokkanen, Surinamers en diverse andere minderheidsgroepen hun vertrekpunt vinden in een steekproef uit de gemeentelijke bevolkingsadministraties (Nederland registreert het geboorteland van een persoon en van diens ouders), is dat voor de joden onmogelijk. Zij onderscheiden zich niet naar geboorteland of het geboorteland van hun ouders. Zij zijn autochtone Nederlanders en geen allochtonen. Zij gelden in beleidsmatige zin ook niet als minderheid en zij vormen zeker geen groep voor wie een achterstandsbeleid hoeft te worden gevoerd.

Het is duidelijk dat ook religieuze affiliatie geen bevredigend aanknopingspunt oplevert. Het is te formeel en te beperkend. Het gaat eerder om de afstamming van een groep die ooit een geloofsgemeenschap vormde, maar een dergelijk criterium opent niet de poort tot een populatieregister waaruit men de groepsleden kan trekken.

Via een tour de force zijn de onderzoekers dan toch aan een steekproef gekomen. Zij lieten door een jury van experts in de telefoongids joodse namen aanwijzen en een steekproef van dragers van die namen werd vervolgens schriftelijk en daarna ook telefonisch benaderd met de vraag of zij inderdaad van joodse afkomst waren volgens vaders en/of moeders kant. Aangezien veel joden in Nederland namen dragen als De Vries of Meijer die niet exclusief joods zijn, was de

treffkans nog steeds laag. Bijna 9000 personen moesten worden benaderd, terwijl aan het eind slechts ruim 1000 personen in het onderzoek werden betrokken. Alleen degene die naar eigen zeggen één of twee joodse ouders had en daarbij wilde meewerken aan het onderzoek, kwam in de steekproef. Dit element van zelftoewijzing van personen aan de groep kan de resultaten van het onderzoek hebben beïnvloed, in die zin dat de meest geassimileerde joden in de steekproef waren ondervertegenwoordigd. Dat is zelfs heel waarschijnlijk, maar het viel niet te verhelpen. De wijze van steekproeftrekking liet ook geen schatting van de omvang van de populatie toe. Dat is in het rapport op andere wijze gebeurd en wel op basis van volkstellingenmateriaal uit het verleden en eerder demografisch onderzoek. Naar schatting ligt het aantal joden in Nederland momenteel tussen 41.000 en 45.000, waarbij de halfjoden zijn inbegrepen. De helft woont in de Amsterdamse agglomeratie.

Nader onderzoek op basis van de beschreven steekproef maakt duidelijk dat het gaat om een sterk vergrijsde en hoogopgeleide groep. Van de 18-64-jarigen had 58 procent hbo of wo, terwijl dat in de totale bevolking voor 25 procent geldt. Het gemiddeld bruto inkomen van het huishouden bedroeg f. 84.400 (€ 38.300) per jaar. In de steekproef had 47 procent twee joodse ouders, 24 procent had alleen een joodse moeder en 29 procent alleen een joodse vader. Volgens de joodse wet is de laatste categorie overigens niet joods. De gemengde verbintenis is ook in de generatie van ondervraagden eerder regel dan uitzondering. Van degenen die na de oorlog zijn geboren, is onder de gehuwden niet meer dan 40 procent getrouwd met een joodse partner. Met inbegrip van ongehuwd samenwonenden zakt dat percentage naar 35.

Dat religieuze affiliatie geen bruikbare indicator oplevert voor de omschrijving van de doelgroep bewijzen de volgende cijfers: 72 procent is geen lid van een joods kerkgenootschap en slechts 15 procent beschouwt zichzelf als 'orthodox' of op zijn minst 'traditioneel religieus'. Van die 15 procent houdt overigens slechts een minderheid zich aan de spijswetten. Daarnaast beschouwt nog eens 12 procent zich als 'liberaal religieus'. Bijna driekwart doet niets aan het jodendom of houdt het bij deelname aan een paar leuke evenementen uit de joodse kalender, waarbij het eten van matzes met Pesach favoriet is. Met kan hier met recht van joodse Paschanten spreken.

Er zijn echter andere dan religieuze aanknopingspunten voor een binding met het jodendom of met de joodse gemeenschap. Nogal wat respondenten voelen zich deel van een lotsgemeenschap die berust op het collectieve trauma van de Tweede Wereldoorlog. Bij velen is het besef van jood-zijn met de oorlog verbonden ook als men deze niet zelf heeft meegemaakt. Meer dan de helft van de respondenten voelt zich sterk verbonden met Israël en nog eens een derde enigszins. De helft verdraagt moeilijk kritiek op Israël van niet-joden, hetgeen echter niet uitsluit dat men zelf veel kritiek heeft op dat land. Tweederde heeft een overwegend niet-joodse vriendenkring en 70 procent participeert niet aan enige vorm van joods verenigingsleven.

Religie, de Tweede Wereldoorlog, Israël, een eigen verenigingsleven, het zijn even zo vele bronnen van binding aan het jodendom, maar zelfs bij ontstentenis van deze specifieke aanhechtingspunten kan een gevoel van verbondenheid met het jodendom nog een rol spelen. Zo hebben veel respondenten een gevoel van herkenning, een familiegevoel als zij andere mensen als jood herkennen. Bij de

meesten is dit een prettig gevoel, maar niet bij iedereen. Ook een negatieve identificatie is echter een identificatie. Nogal wat respondenten denken dat joden zich in bepaalde opzichten van niet-joden onderscheiden. Zo zien veel respondenten gevoel voor humor, gesticuleren en gehechtheid aan de familie als typisch joodse eigenschappen. Ook spraakzaamheid, emotionaliteit, zakelijk inzicht en muzikaliteit worden nogal eens genoemd. Deze stereotypen leiden, ook binnen joodse kring, een hardnekkig bestaan.

Al met al bieden de joden het beeld van een sterk geassimileerde groep in de Nederlandse samenleving. Van een oorspronkelijke religieuze identiteit is weinig over, religieuze voorschriften worden alleen bij een kleine minderheid in acht genomen en zijn verder verdwenen in een culturele grabbelton, waaruit men zich naar believen bedient om wat versiering in het leven aan te brengen. Verder is nog slechts een minderheid aangesloten bij een joodse gemeente, hoewel deze juist bij joden essentieel is voor de beoefening van de godsdienst. Behalve deze interne secularisatie is er erosie van buitenaf. De meerderheid kiest een niet-joodse partner. Dat betekent dat voor de belangrijkste beslissing in het leven het jood-zijn erg vaak geen rol meer speelt en dat de overdracht van joodse cultuur aan een volgende generatie vaak niet meer plaatsvindt.

Wat blijft er van het Nederlandse jodendom over? De orthodoxie van weleer bestaat nog als kleine minderheid, een sekte, ook in joodse ogen, die zich door haar hoge geboortecijfer handhaaft, maar met wie *de* Nederlandse joden zich moeilijk kunnen identificeren. Bij een grotere groep leven thans nog gevoelens van verbondenheid met het jodendom die echter wel zijn ingeblazen door ervaringen die typisch zijn voor een

thans levende generatie die in haar jeugd nog kennis heeft kunnen nemen van joodse tradities en die nog in de schaduw van de oorlog leeft. De vijandige buitenwereld die de joden zo lang bijeenhield, is in West-Europa geen factor van betekenis meer. In onze grote steden waarvan de bevolking voor een derde uit niet-westerse allochtonen bestaat, vallen de joden echt niet meer op als outsiders. Wasserstein zou gelijk kunnen hebben. Over twee generaties zouden de joden in Nederland wel eens Hugenoten kunnen zijn van wie alleen de naam nog verwijst naar hun geschiedenis. Voor een onbekend, maar waarschijnlijk niet onbeduidend aantal joden in Nederland is dit perspectief wellicht thans al realiteit. Zoals gezegd, is de kans groot dat juist die categorie in dit onderzoek is ondervetegenwoordigd. Het is een bias waaraan het minderhedenonderzoek in het algemeen zich moeilijk onttrekt. Naarmate een groep sterker is geassimileerd, worden haar contouren in de samenleving vager en vallen meer individuen buiten het waarneemingskader. Dit feit kan ertoe leiden dat de kracht en de reikwijdte van het assimilatieproces zelf worden onderschat. De assimilant is onzichtbaar.

Het onderzoek werd verricht door twee instituten die hun geheel verschillende expertise bundelden. De demografische beschouwingen zijn afkomstig van het NIDI van wie Van Solinge, Van Poppel, Liefbroer, Dourleijn en Van Imhoff aan het onderzoek meewerkten. De sociologische analyse is afkomstig van Marlene de Vries van het IMES. Beide instituten hebben zich goed van hun taak gekweten. Het is een mooi compleet en goed leesbaar boek geworden.

Carlo van Praag

Coenders, M.

Nationalistic attitudes and ethnic exclusionism in a comparative perspective. An empirical study of attitudes toward the country and ethnic immigrants in 22 countries

Diss. Katholieke Univ. Nijmegen, 2001, 259 pp.
ISBN 90-9015241-5

Door de enorme internationale migratie in de vorige eeuw bezitten de meeste landen een grotere etnische verscheidenheid dan voorheen, met als gevolg dat etnische conflicten een steeds grotere rol spelen in veel samenlevingen. In het proefschrift van Marcel Coenders staan de wortels van etnische conflicten, de attitudes tegenover het eigen land en tegenover etnische minderheden en immigranten centraal.

De auteur is bijzonder geïnteresseerd in het traditionele etnocentrisme-onderzoek, waarin een negatieve houding ten aanzien van etnische minderheden gepaard gaat met een positieve houding ten aanzien van de eigen etnische groep. Dit onderscheid in twee met elkaar samenhangende houdingen lijkt de auteur te simplistisch en hij stelt een verfijning van de conceptuele begrippen voor, zoals het onderscheid tussen nationale superioriteit (chauvinisme) en nationale trots (patriottisme). Een complicerende factor is de internationale (on)vergelijkbaarheid van de concepten. Om dit te kunnen toetsen, maakt Marcel Coenders gebruik van data die in 1995 in het kader van de ISSP zijn verzameld in maar liefst 22 landen.

Voordat dit, overigens erg zorgvuldig, wordt uitgezocht, geeft de auteur in hoofdstuk 2 eerst een theoretisch en historisch overzicht van het etnocentrisme-onderzoek. Er zijn

hierbinnen grofweg twee stromingen te onderscheiden: de realistische conflicttheorie en de sociale-identiteitstheorie. Beide theorieën worden gecombineerd tot één theoretisch model: de etnische-competitietheorie. Volgens deze theorie zullen mensen meer steun zoeken in de eigen groep en meer weerstand hebben tegen etnische minderheden of immigranten, naarmate de feitelijke (en gepercipieerde) competitie tussen etnische groepen sterker is. Aangezien deze feitelijke competitie tussen landen kan variëren, krijgt de landenvergelijkende opzet van deze studie extra waarde.

In hoofdstuk 4 bepaalt de auteur vervolgens de concepten waarmee hij dit wil gaan toetsen. De auteur analyseert de factorstructuur van de nationalistische attitudes onafhankelijk van de etnisch exclusionisme-attitudes. In beide gevallen blijkt het multi-factor model de voorkeur te hebben boven het één-factor model en de auteur concludeert zodoende dat er vijf aparte dimensies (chauvinisme, patriottisme, exclusionisme van immigranten, van politieke vluchtelingen en van groepslidmaatschap) zijn. Echter, wanneer de promovendus alle items behorende bij deze vijf dimensies tegelijkertijd had opgenomen in één analyse, had deze mogelijk wel geresulteerd in de traditionele twee-factorstructuur. Juist omdat de auteur het traditionele etnocentrismeconcept bekritiseert, is het jammer dat hij deze niet laat concurreren met zijn vijfdimensionele indeling. Vervolgens komen in hoofdstuk 6 de, naar mijn smaak, interessantere vragen aan de orde: in hoeverre verschillen de inwoners van diverse landen in hun nationalistische attitudes en etnisch exclusionisme en hoe kunnen deze verschillen tussen landen worden verklaard? De etnische-competitietheorie wordt

gebruikt om hypothesen op individueel en op contextueel niveau af te leiden. Op individueel niveau wordt bijvoorbeeld gesteld dat laagopgeleiden meer hebben te vrezen van etnische minderheden (omdat zij op dezelfde arbeidsmarkt actief zijn) wat resulteert in meer chauvinisme en meer etnisch exclusionisme. Voor de verklaringen op contextueel (nationaal) niveau wordt informatie over de economische, demografische of politieke situatie van een land gebruikt om de feitelijke interetnische competitie in een land te kunnen meten. Vervolgens wordt getoetst of in landen met een sterkere feitelijke competitie chauvinisme en etnisch exclusionisme ook sterker aanwezig zijn. Deze feitelijke competitie wordt ook verondersteld indirect van invloed te zijn op chauvinisme en etnisch exclusionisme via de gepercipieerde dreiging van etnische minderheden.

Doordat de ISSP-dataset door veel onderzoekers is samengesteld, bezit deze een schat aan concepten, wat het risico met zich meebrengt om erg *data driven* te werk te gaan. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de auteur tamelijk neutrale items, zoals 'ik ben trots op de wijze waarop de democratie werkt in mijn land' heeft opgenomen als een dimensie van nationalisme, namelijk patriottisme. Op het eerste gezicht lijken dergelijke items echter niet valide te zijn voor de meting van etnocentrisme en dat blijkt ook later zo te zijn: de dimensie patriottisme hangt niet samen met etnisch exclusionisme. Het blijft dan ook de vraag of hier daadwerkelijk patriottisme is gemeten.

Bovendien is de auteur door het aanbod van veel concepten explorerend te werk gegaan, resulterend in een groot aantal analyses en tabellen. Dit maakt het inzicht in de problematiek moeilijker, maar leidt soms ook tot

mooie nuances. Een voorbeeld hiervan is dat het aantal asielaanvragen in een land niet van invloed is op exclusionisme van politieke vluchtelingen, exclusionisme van groepslidmaatschap en chauvinisme, maar wel op exclusionisme van immigranten. Opvallend is dat de meeste indicatoren van de feitelijke interetnische competitie, met uitzondering van afnemende economische omstandigheden, geen effect hebben op de ervaren dreiging van etnische minderheden.

Al met al is het eindresultaat van dit zeer zorgvuldig uitgevoerde onderzoek een mooi en theoretisch goed onderbouwd proefschrift.

Evelyn Hello

Bras, H.

Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950

Dissertatie Univ. Utrecht. Aksant, 2002, 257 pp.
ISBN 90-5260-036-8

Het dienstbodeberoep was in het verleden een van de belangrijkste vrouwenberoepen. Tussen 1850 en 1930 oefende eenderde tot de helft van alle in loondienst werkende vrouwen in Nederland het beroep van dienstbode uit. Dat deden zij meestal tot aan het huwelijk. In *Zeeuwse meiden* beziet Bras het dienstbodeberoep als een manier waarop vrouwen de levensfase tussen jeugd en volwassenheid overbruggen. De studie van Bras gaat over de achtergronden, invulling en consequenties van het dienen als fase in de levensloop van Zeeuwse vrouwen. De keuze voor vrouwen uit de provincie Zeeland hangt in de eerste plaats samen met het organisatorische kader

waarbinnen een groot deel van de dataverzameling voor deze studie plaatsvond, namelijk de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Bovendien bood het agrarische Zeeland de mogelijkheid om de migratie van platteland naar stad te bestuderen. De studie is gebaseerd op kwantitatieve en kwalitatieve gegevens. Voor een aselechte steekproef van 732 onderzoekspersonen uit Zeeuwse geboorteregisters werden de levenslopen aan de hand van bevolkingsregisters vanaf de geboorte tot en met het eerste huwelijk gereconstrueerd. Daarnaast is gebruikgemaakt van kwalitatief materiaal zoals interviews, brieven en overheidsrapporten. Zo wil Bras tot een geïntegreerde studie van kwalitatief en kwantitatief materiaal komen.

Het kwalitatieve materiaal wordt vooral beschreven in hoofdstuk twee waarin Bras behandelt welke belangen ouders en kinderen hadden bij de verschillende keuzemomenten in de dienstbodefase. Door de belangen van ouders en kinderen te onderscheiden wil zij aantonen dat het weliswaar in veel gevallen de gezinsomstandigheden waren die ervoor zorgden dat meiden als dienstboden gingen werken, maar dat ook individuele belangen en ervaringen invloed hadden op de timing van gebeurtenissen in deze levensloop. De fase van jongvolwassenheid wordt volgens Bras door gezinshistorici te eenzijdig als een door gezinsomstandigheden aangestuurde levensfase gezien.

De kwantitatieve data analyse levert een grote hoeveelheid informatie op. Hier ligt het zwaartepunt en de kracht van de studie. Bras beschrijft het aantal Zeeuwse vrouwen dat ging dienen, hun gemiddelde leeftijd en hun sociale herkomst naar de beroepsgroep van de vader. De duur en het aantal betrekkingen die de dienstboden hadden komt aan

bod, waarbij ook aandacht is voor de beroepsgroep van de werkgevers en arbeidsmobiliteit. Er is een hoofdstuk gewijd aan de redenen, de afstand en bestemmingen van migraties van de dienstboden. Tot slot beschrijft Bras de intrede in het huwelijk en de verwerving van de huwelijkspositie.

Vrouwen uit gezinnen van ongeschoolde arbeiders gingen veel vaker dienen dan vrouwen uit andere (hogere) sociale klassen. De meeste Zeeuwse dienstboden kwamen uit kleine plattelandsgemeentes. Zij begonnen vaak voor hun achttiende jaar als dienstbode. Gezinsomstandigheden zoals het overlijden van een van de ouders, het hebben van veel zussen en gebrek aan economische middelen verklaarde in belangrijk mate waarom Zeeuwse meiden gingen dienen. De betrekkingen duurden vaak korter dan een jaar, de gehele loopbaan als dienstbode vaak korter dan vijf jaar. De beroepsloopbanen werden niet gekenmerkt door opwaartse arbeidsmobiliteit. De beroepspositie van de dienstboden werd vooral bepaald door de hulpbronnen van het ouderlijk gezin; dienstboden uit de armste gezinnen kwamen bij de laagste werkgeversmilieus terecht. Gedurende de periode 1850-1950 migreerden de Zeeuwse meiden over steeds grotere afstand. Of men naar bestemmingen buiten de provincie kon migreren hing ook weer hoofdzakelijk af van de economische en sociale hulpbronnen van het ouderlijk gezin. Zeeuwse vrouwen die als dienstboden werkten, trouwden jonger dan Zeeuwse vrouwen die dat niet deden. Dit is slechts een deel van de patronen in de levensloop van een groep Zeeuwse vrouwen die Bras op basis van de kwantitatieve data-analyse beschrijft.

Het is duidelijk dat de kwantitatieve data-analyse veel tijd en energie gekost heeft en

een grote hoeveelheid informatie oplevert. De kracht van die informatie gaat wat verloren door het feit dat Bras naast het beschrijven van de levensloophase een verklaringsmodel voor de bestudering van levenslopen heeft willen formuleren, door dwarsverbanden te leggen tussen de verklaringskaders van gezinshistorici en van levensloopsociologen. Hierdoor wijkt ze in de inleiding en conclusies te veel af van haar onderzoeksvraag: wat waren de achtergronden, invulling en gevolgen van dienen in de levensloop van Nederlandse vrouwen tussen 1850 en 1950? Tevens is de interpretatie van de kwantitatieve data wat mager. Een geïntegreerde studie van kwalitatief en kwantitatief materiaal is het mijns inziens dan ook niet. Wel is het een uitstekende kwantitatieve aanvulling op reeds bestaande beschrijvende studies over dienstbodes.

Sjoukje Botman

Carla van El
Figuraties en verklaringen.
Stijlgebonden schoolvorming in de
Nederlandse sociologie na 1968

Amsterdam: Aksant, 2002, 225 pp.
ISBN 90-5260-010-4

Dit boek is een interessant proefschrift. Het behandelt, zoals de titel reeds aangeeft de Nederlandse sociologie na 1968 en met name twee scholen daarbinnen: figuratiesociologie en verklarende sociologie. Na een inleiding, waarin Van El haar onderzoeksterrein afbakt (namelijk alleen deze twee scholen onder verwaarlozing van de rest van de sociologie) schetst zij in hoofdstuk 2 de lokale

schoolvorming, waarbij de overeenstemming tussen de ontstaansgrond van beide scholen opvalt: op hun manier probeerde elk de sociologie te verdedigen tegen de toenmalige waan van de dag (maoïsten, stalinisten, etcetera). Hoofdstuk 3 behandelt de verhouding van beide scholen tot NWO. De figuratiesociologen hebben daarbij door een slechtere interne organisatie en door hun stijl minder succes dan de verklarende sociologen. Maar Van El overdrijft echter het succes van de verklarende sociologie, omdat zij (overigens in navolging van het zelfbeeld van de figuratiesociologen) de belangrijke NWO-projecten van Schuyt (prominent lid van de ASSR) in het NWO-prioriteitsprogramma 'De Nederlandse cultuur in de Europese context' buiten beschouwing laat. In hoofdstuk 4 behandelt Van El de nationale en internationale relaties van beide scholen in de jaren '80 en '90. Ze laat daarin zien dat de verklarende sociologen hun internationale positie versterkten, terwijl de figuratiesociologen daarin niet slaagden. Maar uit haar beschrijving blijkt te weinig hoe sterk de nationale positie van de figuratiesociologen was in de ogen van het academische publiek, vooral dankzij hun bijdragen aan het publieke debat in kranten, tijdschriften en adviesraden. Zo kon een rector magnificus (een tandarts) bij de transfer van Schuyt naar de Universiteit van Amsterdam verklaren, dat na deze overgang alle belangrijke Nederlandse sociologen aan die universiteit verbonden zouden zijn. In hoofdstuk 5 behandelt Van El enige inhoudelijke verschillen en twisten tussen beide scholen. Ten slotte vat zij in het slothoofdstuk haar these elegant samen.

Ten eerste vond ik als vreemdeling en bijwoner bij *beide* scholen de beschrijving en analyse van beide scholen evenwichtig, terwijl

tegelijkertijd hun problemen niet worden verdonkeremaand. Ten tweede is het een verademing een boek over de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie te lezen, waarin de zestiger jaren niet meer een hoogtepunt van de sociologiebeoefening is.

Maar de reikwijdte van de analyse is echter in mijn ogen te klein. Dat komt door de beperking van de analyse tot deze twee scholen en alleen tot deze twee scholen. Op blz. 6 en 7 zegt Van El dat zij geen ook nationaal verenigde *speciality*-groep meeneemt, zoals de onderwijssociologie of de arbeidsmarktsociologie. Zij verantwoordt deze beperking niet, maar ik kan mij voorstellen op grond waarvan zij daartoe gekomen is: tijdsgebrek, noodzaak tot inperking van het onderzoeksgebied, etcetera. Ik pleit ook niet voor een volwaardige analyse van een dergelijke *speciality*-groep als onderdeel van het proefschrift. Dat zou inderdaad de omvang van een proefschrift te boven gaan. Maar hoofdstuk 2 had een schets moeten bevatten van de algemene organisatorische ontwikkelingen binnen de sociologie sinds de jaren zeventig. Daarbinnen had dan de vorming en ontwikkeling van deze twee scholen beter geplaatst kunnen worden. De inperking tot slechts deze twee scholen leidt tot vertekeningen in de analyse, die alle zijn terug te voeren tot het ontbreken van een controlegroep, waarmee de twee onderzochte scholen vergeleken hadden moeten worden. Bovendien lijken in de analyse van Van El de twee onderzoeksscholen sterk geïsoleerde gebieden met weinig daartussen, terwijl het in werkelijkheid andersom is: het merendeel van de actieve sociologen (ook academische) hoorde bij geen van beide scholen maar nam een tussenpositie in. Daardoor wordt de tegenstelling tussen beide scholen overdreven.

Af en toe wordt in het proefschrift naar dit tussengebiet verwezen. In voetnoot 5 bij hoofdstuk 5 noemt Van El mij, als afkomstig uit de brede empiristische hoofdstroom van de sociologie. Die hoofdstroom is echter in het hele boek nergens genoemd, maar duikt nu plotseling in een voetnoot op. Tal van andere activiteiten, wel genoemd in het proefschrift (het festival der sociale wetenschappen, de sociologendagen, de sociaal-culturele studiedagen, de bijeenkomst van de kroondocenten sociologie, de SISWO-werkgroep Sociale Stratificatie en mobiliteit, etcetera) schrijft Van El direct of indirect aan de scholen toe, maar deze kwamen juist voort uit dat grote tussengebiet en de daar actieve organisaties (SISWO, NSAV, SCPB, WRR, etcetera). Het merendeel van deze activiteiten werd door sociologen uit het tussengebiet eerder aan de scholen opgedrongen dan dat de scholen ze initieerden. Beide scholen hadden meer de voorkeur gegeven aan een 'splendid isolation' (bijvoorbeeld bij de vorming van de NWO-stichting, de sociologendagen, SISWO-groepen), maar konden gezien de omvang en het belang van het tussengebiet en de daarop actieve sociologen een dergelijke koers niet lang varen. De analyse van Van El hangt door de negatie van het tussengebiet uit het lood. Zij geeft zo de scholen te veel krediet en onderschat het belang van andere organisaties, juist ook met het oog op de ontwikkelingen die deze scholen en de sociologie doormaakten.

Een tweede voorbeeld waar haar aanpak misloopt is de behandeling van het boek *Verschuivende ongelijkheid in Nederland*. Daarin noem zij een van de redacteuren van het boek én de criticus Glebbeek buitenbeentjes van de scholen waartoe zij behoren, omdat anders de door haar geconstrueerde

tegenstelling niet meer zou werken. Het boek is echter voortgekomen uit de SISWO-werkgroep Sociale Stratificatie (het tussengebiet) en dat verklaart de samenstelling van de redactie en de auteurs. Die positie van deze SISWO-werkgroep buiten de scholen maakte het een aantrekkelijke ontmoetingsplaats van mensen binnen en buiten de scholen.

Een derde voorbeeld van het zelfstandig belang van dit tussengebiet is de positie van *Mens & Maatschappij*, die als gevolg van haar aanpak onderbelicht blijft. In de loop van de tachtiger jaren gingen steeds meer sociologen uit de verklarende sociologie (en met name uit Nijmegen en Utrecht) daarin publiceren. Deze empirische artikelen waren echter veelal ontdaan van rituelen en heilige teksten van de verklarende sociologie. Ze waren degelijk empirisch werk, dat de auteurs ook vaak in het buitenland publiceerden. De *M&M*-redactie, in tegenstelling tot de redactie van het wel door Van El besproken *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, bestond uit leden van beide scholen. Arts, Peschar en Dijkstra zijn de enige (overigens gematigde) leden van de verklarende sociologie, die echter werden 'geneutraliseerd' door partijlozen (Gevers, Swanborn, de Jong Gierveld) of (minstens even gematigde) leden van de ASSR (Dronkers, Schuyt, Schijf). Bij Van El is het onduidelijk waarom in *M&M* veel werd gepubliceerd door verklarend sociologen (wellicht een uitweg uit de dogmatiek?), waarom de redactie niet werd overgenomen door de verklarende sociologie (mogelijk hun perceptie van het belang van het tussengebiet) en dus waarom *M&M* in deze periode een bloeiperiode kon doormaken buiten de twee scholen om. Haar beperking tot beide scholen ontnemt bovendien het zicht op het belang van de sectorale tijdschriften

die in de jaren '80 opgericht werden: *Comenius* (onderwijskunde) en *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*. Deze bladen worden volgeschreven door sociologen, in eerste instantie afkomstig uit het tussengebied, maar ook door sociologen uit beide scholen. De behandeling van de discussie rond het proefschrift van de Vries is misleidend, omdat Van El alleen naar de twee scholen kijkt. Het ging echter om de tegenstelling tussen onderwijssociologische uitkomsten (met name mijn uitkomsten, die door de Vries als bewijs werden gebruikt) en sociale-stratificatie-uitkomsten (Ganzeboom). Het was dus een tegenstelling die niet aan scholen was gekoppeld, maar die in de boezem van de SISWO-werkgroep Sociale Stratificatie speelde. Deze tegenstelling kwam al in het jaar vóór het proefschrift van de Vries aan het licht, en de Vries kwam in dat kruisvuur tussen Ganzeboom en mijzelf. Pikant hierbij is dat Ganzeboom een veel lange historische periode beschreef (een eeuw), terwijl de onderwijs-sociologische uitkomsten slechts 25 jaar omvatten (dus contrair aan de standaardbeschrijving en het zelfbeeld van beide scholen). Vervolgens hebben Ganzeboom en ik een NWO-project verworven om onze tegenstelling nader te ontrafelen. Susanne Rijken (een promovenda van Ganzeboom) zette de eerste stap van dit NWO-project binnen de ASSR en dat resulteerde in een ASSR-paper, waarin het verschil in uitkomsten wordt verklaard. In de discussie tussen Ganzeboom en de Vries speelden de tegenstellingen tussen beide scholen ook wel een rol, maar het ontstaan en de afloop van deze discussie kan niet begrepen worden als men deze vanuit het perspectief van de twee scholen analyseert. Bovendien heeft Van El een ander belangrijk verschil tussen beide scholen te gemakkelijk

geïnterpreteerd als stijlverschil. Enkele vooraanstaande figuratiesociologen trokken zich onmiddellijk na de oprichting binnen het PDIS terug en lieten het doctoraal onderwijs over aan andere hoogleraren en medewerkers, die bovendien vaak buiten het PDIS gehouden werden. Daardoor stagneerde na enige tijd de toestroom van afgestudeerde Amsterdamse sociologen naar het PDIS en moesten de figuratiesociologen opgaan in een groter verband (ASSR), waarin zij thans nog maar een kleine minderheid zijn. De verklarende sociologen volgden op dit punt een geheel andere koers. Zij namen de doctoraalopleidingen sociologie in Groningen, Utrecht en Nijmegen min of meer over en gebruikten deze als kweekvijver van aio's in hun onderzoeksschool. Ook deze koers had zijn prijs (zij moesten veel tijd besteden aan onderwijs en aan personeelsproblemen), maar het heeft hun een kleine maar blijvende stroom goede afgestudeerde studenten opgeleverd, terwijl die in Amsterdam zo goed als opgedroogd is (ondanks de veel grotere aantallen doctoraalstudenten). Dit ontbreken van *Nachwuchs* als gevolg van dit 'afwezig grootgrondbezitterschap' verklaart waardoor nieuwe Amsterdamse hoogleraren sociologen in de 21ste eeuw van buiten de eigenlijke figuratiesociologie moesten komen. Afkeer van bureaucratische rompslomp en gebrek aan organisatorisch vermogen waren dus niet zozeer stijlkenmerken van een historiserende wetenschapsbeoefening, maar de consequenties van een bewuste keuze om de normale verplichtingen aan opleiding en discipline te minimaliseren.

Jaap Dronkers